

Mi van az üres zacskóban?

Cserba Júlia párizsi beszélgetése Kader Attia képzőművésszel

■ Kader Attia 1970-ben született a Párizs környéki Dugny-ben. Tizenegyéves korától a szintén soknemzetiségű, maghreb, afrikai, muzulmán és zsidó bevándorlók által lakott Sarcelles piacán dolgozott egy textilkereskedő mellett, aki megtanította őt „megfigyelni, látni”, rajztanára pedig, felismerve tehetségét, továbbtanulásra buzdította. A párizsi Ecole Supérieure des Arts Appliqués Duperré, a barcelonai Escola de Artes Aplicades la Massana és a párizsi Ecole Nationale Supérieure des Arts décoratifs növendéke volt. Első jelentős sikerét a *La Piste d'Atterrissage* című diaporámával (2000) érte el, amit a Musée d'Art Moderne de la Ville de Paris megvásárolt. Egyéni kiállításai voltak többek között Tours-ban, Bostonban, Tel Avivban, Lyonban, Párizsban, Grenoble-ban, Londonban és Berlinben, szerepelt a Velencei Biennálén, az Art Basel Miamin, a londoni Frieze Art Faren, a kairói és a havannai Biennálén, a legutóbbi La Force de l'Art-on a Grand Palais-ban, és számos egyéb csoportos kiállításon Tokióban, Oslóban, Stockholmban, New Yorkban és máshol. 2005-ben a Marcel Duchamp-díj egyik jelöltjeként szerepelt a FIAC-on.

⊕ **Cserba Júlia:** *A legutóbbi katalógusban, ami a spanyolországi Centre Huarte de Arte Contemporáneo-ban rendezett kiállítása alkalmából készült, az első oldalon egy rajz szerepel. Ez azért meglepő, mert eddig sohasem láthattunk öntől rajzokat.*

⊗ **Kader Attia:** *Ez az egy rajz mintegy jelzéseként van jelen az említett katalógusban, de egy későbbi kiadvány, mondjuk úgy két év múlva, már kimondottan csak rajzokat fog tartalmazni. Úgy gondolom, hogy addigra érlelődnek meg annyira, és mivel a rajz nagyon intim műfaj, magamnak is legalább annyi időre van szüksé-*

KADER ATTIA

Plastic Bags, 2008, szobor-installáció, nylonzacskók

1 zacskó 35 × 45 × 45 cm; courtesy Galerie Christian Nagel (Berlin & Cologne); © fotó: Aurélien Mole

gem, hogy nyilvánosság elé tudjam tární őket. Különös, kettős kapcsolatban vagyok a rajzzal. A rajzolás egyrészt technikai feladat, amit akár csak a zongorázást, folyamatosan gyakorolni kell. Ugyanakkor, bár ez furcsa ellentmondás, úgy érzem, hogy nem szerencsés dolog sokat rajzolni. Annak ellenére, hogy állandó vágy van bennem, visszatartom magam, mert időt kell hagyni és engedni kell, hogy a vonalak rendszere magától jöjjön elő.

⊕ **Az első munka, amit néhány évvel ezelőtt öntől láttam, a 2003-ban készült Neighbours (Szomszédok) volt, ami leginkább azzal fogott meg, hogy milyen kevés és banális eszközzel milyen sokat tudott közölni.**

⊗ **Nemcsak a Neighbours-ra érvényes, de általánosságban is elmondható, hogy mindig valami egészen egyszerű dologból indulok ki, és azon keresztül próbálok meg egy ici-pici ajtot nyitni a világra. A Neighbours esetében egy közönséges kaputelefon névjegyzékét olyan amerikai nevekre cseréltem, amiket internetről válogattam össze, és közéjük kevertem Oszama Bin Laden nevét is. Ez a tulajdonképpen ironikus munka, az abszurditáson túlmenően mást is ki akar fejezni. Mégpedig azt a mély szakadékot, amit a média képes teremteni az emberek között. Sem maga, sem én nem fogtunk kezét Bin Ladennel – vajon létezik-e egyáltalán, vagy csak a muzulmánokkal szembeni félelemkeltést szolgáló média által teremtett mitológia? Bin Laden neve éppen a média vétkére, a manipulációra, annak ártalmasságára akar rámutatni. Arra, hogy a manipuláció eszközei nagyon-nagyon egyszerűek, miközben nagyon összetett problémákat teremtenek. Ha végigtekintünk a történelmen, láthatjuk, hogy a manipuláció mindig is létezett, de egy modern, nyugati demokráciában ez különösen elfogadhatatlan, és sokkal súlyosabb, mint egy diktatórikus rendszerben.**

⊕ **Mennyiben találja súlyosabbnak?**

⊗ **Sztálin is manipulálta a népét, de Sztálin diktátor volt, aki milliókat öletett meg. Viszont létezett ellenzék, voltak disszidensek, míg az olyan demokratikus országokban, mint amilyen például Franciaország is, nincs igazi fellépés a manipuláció ellen, csak egy 'light' ellenzékiesség. Amikor valaki tudja, hogy manipulálják, van választási lehetősége, hogy elfogadja vagy sem, mint ahogy Szolzszenyicin is választott, de ha úgynevezett demokratikus országban él, mint az Egyesült Államok, Franciaország vagy más nyugati ország, akkor hova menjen? Sziszifuszhoz hasonlóan végtelennek és eredménytelennek érzem a küzdelmet a társadalommal szemben. Feleséggemmel ellentétben én már tizenöt éve nem szavazok, mert úgy látom, hogy semmi sem függ a szavazatomtól. Ehelyett inkább közvetlen módon, különböző olyan civil szervezeteket támogatva, mint**

a travesztitákat vagy az illegális bevándorlókat segítő társaságok, próbálok részt venni a társadalom megváltoztatásában. Pénzt adok a szegényeknek, ingyenkonyhán dolgozom önkéntesként, én ezt értem állampolgári kötelesség alatt, nem a szavazást. Vallástól, politikai hovatartozástól függetlenül támogatok olyan civil kezdeményezéseket – egyenek azok keresztény, zsidó vagy muzulmán szervezetek, amelyek rászoruló embereken segítenek. Boldogabbnak érzem magam, ha időt fordíthatok ilyesmire, ha közvetlenül segítségére lehetek embereknek.

☘ *Mondhatjuk, hogy politikai művészetet gyakorol?*

☘ Természetesen, és az egyik legnagyobb nehézséget számomra a mű nyelvezetének és jelentésének, az esztétikának és az etikának az összehangolása jelenti. Korunk aktuális, engem foglalkoztató problémáit és a létezés alapvető kérdéseit a filozófia, a pszichoanalízis és a költészet fényében születő művészetben igyekszem vizsgálni és kifejezni.

☘ *Beszéljünk néhány szót arról, hogy honnan indult el, milyen utat kellett bejárnia, hiszen ennek ismeretében könnyebben válik érthetővé szándéka.*

☘ Édesapám, aki a hetvenes években Algériából vándorolt be Franciaországba, mindig azt mondta nekem, hogy „Ha bevándorló vagy, nem az a fontos, hogy melyik helyről jöttél, és hova érkezel, hanem az út a fontos, amit megteszel”. Párizs egyik északi, elsősorban bevándorlók által lakott külvárosában, Garges-les-Gonesses-ben nőttem fel. Akkoriban nem érzékeltem, milyen szegénységben, most viszont már látom. Minden bizonnyal ez tanított meg küzdeni. Ebben a miliőben nemigen lehet képzőművészettel találkozni, én is a zenével ismerkedtem meg először, a nagybátyáimon keresztül, akik muzsikusok voltak. Magam sem találok rá a választ, hogy honnan született meg bennem a művészetek iránti érdeklődés és a rajzolás igénye, de már három éves koromtól rajzoltam. Nem firkálgattam, hanem rajzoltam. Megpróbáltam mindent lerajzolni, amit láttam: a kezemet, az almát, amit enni kaptam, bármit, ami a látókörömbé került, és amikor kicsit nagyobb lettem, vasárnaponként egyedül jártam be Párizsba a Louvre-ba. Az első szobromat alufóliából formáltam, és az édesanyám volt a modellje. Furcsa, hogy más technikával ugyan, de ezt az anyagot alkalmaztam egy közelmúltban készült munkámnál, a *Ghost*-nál is.

Igen korán szükségét éreztem, hogy saját belső világot teremtsék magamnak. Érdekes módon az irodalmon, az olvasáson keresztül jutottam igazán el a művészethez. Elolvastam minden iskolai ajánlott könyvet, tinédzser korban pedig kezembe került Isaac Bashevis Singer egyik könyve, a *Rabszolga*, ami teljesen felforgató, megrázott. Könyveket olvasva utaz-

KADER ATTIA
Ghost, 2008, szobor-installáció, alufólia
courtesy Collection Centre Georges Pompidou – Paris és Galerie Christian Nagel (Berlin & Köln)
© fotó: tous droits réservés

tam időben, térben, kultúrában, és ez kedvet csinált ahhoz, hogy magam is írni kezdjek. Egy idő után aztán újra előtérbe került a rajzolás. Szerencsés voltam, mert a szüleim nyitott szellemű emberek, akik mindig bátorítottak, támogattak. Olyan külvárosban nőttem fel, ahol sok észak-afrikai, algériai, marokkói, egyiptomi bevándorló élt, köztük sok zsidó vallású. „Mi muzulmánok vagyunk” – mondogatta apám – „de mindig tisztelnetek kell a zsidókat”, és ezt a tanítását is megőriztem. Nekem nagyon sokat adott ez a keveredett környezet, megtanított figyelni másokra, megtanított arra, hogy sokféle kultúra van, és hogy mind-egyiket érdemes megismerni. Talán ezért is beszélek arabul, spanyolul, angolul, franciául. Az egyik diplomámat Spanyolországban szereztem, több évig éltem Dél-Amerikában, két és fél évig Afrikában. Ez a nyitottság beépült a gondolkodásomba és ezen keresztül a munkáimba. A multikultúrából nő ki az a hibrid valami, ami szerintem a világ jövője. Maga magyar, én egy algériai, aki Berlinben él, és most egy párizsi kávéházban beszélgetünk.

☘ *Apropó, Berlin. Miért hagyta el Párizst Berlinért?*

☘ Először is gazdasági okból. Berlinben sokkal kevesebből meg lehet élni, mint Párizsban, ahol nagyon nehéz művészhöz lenni. A másik, hogy Franciaországban már eléggé ismertté váltam ahhoz, hogy nyomás nehezedjen rám, míg Berlinben nem ismernek, nyugodtan dolgozhatok, azt csinálhatom, amit én akarok, nem kell elvárásoknak megfelelnem. Nem szeretek például megnyitókra járni, mert nem látom értelmét, és mert túlságosan érzékeny ember vagyok, akinek inkább az otthonlétre van szüksége, arra, hogy könyvet olvasson, hogy magában gondolkodjon, és időnként tartalmas beszélgetéseket folytasson a barátaival a művészetről. Elegendem van abból, hogy fontos vagy divatos emberekkel találkozzak, mosolyogjak, amikor ahhoz igazából semmi kedvem sincs. Sokkal fontosabb korszakot élünk a képzőművészetben, de a világban is annál, minthogy ilyesmire vesztegezzük az időnket.

☘ *Mi az, ami miatt olyan fontosnak, izgalmasnak érzi a mai képzőművészetet, miközben sokak szerint inkább kifáradt, egysíkúvá vált?*

☘ Azért, mert izgalmas és fontos kérdéseket vet fel: mi is valójában a művészet? Szükség van-e továbbra is a művészetre? Miért hozunk létre újabb alkotásokat, és létrehozunk-e egyáltalán? Miért rendezzünk újabb kiállításokat, miért írunk újabb szövegeket, miért kell új opera, új színdarab? Kinek és mire szolgál? A piacnak készül vagy azért, hogy az emberek szemét felnyissuk? Én az utóbbi miatt dolgozom, ez érdekel. Azon felül, hogy a munkámra közvetlen befolyása van a filozófiának, szoros rokonságot is látok a filozófia és a művészet között. Hiszen

KADER ATTIA
Big Bang, szobor, vegyes anyagokból, ø 210 cm
courtesy Musée d'Art et d'Histoire du Judaïsme – Paris
© fotó: Laurent Lecat

mi a filozófia? A filozófia nem választ ad, hanem keres, feltételezéseket hoz létre, és mi a művészet? Keresés, kérdések felvetése. A művész guide szeretne lenni, próbál elmondani valamit, de nem hallgatják meg.

☛ *Vagy félreértik, mint ahogyan az a Hallal esetében történt. Az olvasók kedvéért mondjuk el, hogy 2004-ben az elegáns Saint-Germain-des-Prés negyed egyik galériáját (Galerie Kamel Mennour) az iszlám vallási előírásoknak megfelelő, tehát „hallal” öltözékekkel megtöltött butikká alakította át. Nem tartott attól, hogy ezt az akcióját másképpen fogja értelmezni a külvárosi moszlim fiatal, és másképpen a művészeti szakma?*

☛ A kérdés jogos, mert az újságokban megjelent írások mind azt mutatták, hogy a szakma részéről teljes megnevelés, félremagyarázás fogadta. Tízegynéhány újságíró készített velem interjút, és szinte valamennyi azt gondolta, hogy iszlamista márkát kreáltam. Franciaország problémája az iszlámmal a keresztetesháború óta tart. A külvárosi fiatalok pedig, amikor tudomást szereztek róla, seregével jöttek a galériába, és szerették volna megvenni a „márkás” ruhákat (valódi, levédett márkáról van szó). Többségük számára ugyanis a fogyasztói társadalom által vezérelve, a „Fogyasztok, tehát vagyok” kínálja az integrálódás egyetlen lehetőségét. Ezért ugyanolyan ruhákat viselnek, mint bármelyik más fiatal, ezzel azonban megtagadják saját kultúrájukat, elveszítik saját identitásukat. A Hallal-márkában egyszerre testesül meg az identitáskeresés és a globalizáció.

Természetesen a ruhákat nem adtam el, mert a Hallal nem árú hanem műalkotás. Nemcsak fiatalok akarták megvásárolni, de magának a védjegynek a megvételeire is kaptam két ajánlatot, amit persze visszautasítottam, mert én művész akarok lenni, nem pedig „big boss” a textiliparban. A Hallal fontos része a munkámnak, az Egyesült Államokban megértették, Franciaországban nem. A negyed lakói petíciót írtak a butik bezárásáért, az újság, a rádió, a televízió pedig csak a „vallásos márkáról” beszélt, egyetlen szóval sem a művész szándékáról. Mint a kaputelefon esetében, itt is abszurd szituációt akartam kreálni, szembesíteni két társadalmi csoportot: a klisékkel teli külvárosi muzulmán közösséget, amiből én is jöttem, és amelyik saját identitását kifejező márkáról álmodik, és vele szemben a konzervatív városi réteget, amelyik könnyen hagyja magát manipulálni a média által. Ironikus módon akartam megmutatni, hogy nem arról van szó, amit feltételeznek: a látszat nem mindig a valóságot tükrözi, ne alkossunk hirtelen véleményyt, gondolkozzunk.

☛ *2005-ben a párizsi Musée d'Art et d'Histoire du Judaïsme belső udvarában láthatuk hatágú csillagokból és holdakból álló alkotását, a vallási megbékélést vágyó Big*

Bang-et. Egy interjúban e műről szólva a metafizikát említi. Kifejtené bővebben, hogyan kapcsolódik e fogalom a Big Bang-hez?

☛ A metafizika elasztikus fogalom: a szeretettől (Schopenhauer) a költészetig (Hölderlin) nyúlik, és engem leginkább ez utóbbi nyűgöz le. Egy nap valaki héberül szavalt egy verset. Nem ismerem ezt a nyelvet, mégis felkavart, és zenei hangok sorozataként máig az emlékezetemben maradt: egy hullám, ami az idők mélyéről jön, és ma is zeng. Az élet dolgainak metafizikai létezése van, amit néha a költészet sugalmaz. A Big Bang-ben megpróbáltam költői módon, a metafizika prizmáján keresztül, a csillagok és holdak millióinak tömör és sűrű tömegével illusztrálni azt, hogy mivel tartozik az emberiség az univerzum keletkezésének. Eközben a judaizmus és az iszlám napjainkban dogmatikusává vált jelképeivel azt igyekeztem kifejezni, hogy a látszat ellenére, e két vallásnak nemcsak közös eredete van, de mindig is együtt éltek és örökké együtt fognak élni.

☛ *13 perces diaporámája, a La piste d'atterrissage (2000), Algériából Franciaországba települt travesztitákról szól, és már az előbb is említette, hogy travesztita civil szervezetekkel is dolgozik. Miért érdeklődik ennyire irántuk?*

☛ Mindig is nagyon foglalkoztatott, vonzott, nemcsak szexuális, hanem mindenfajta vonatkozásban a bizonytalan értelmezhetőség, a kettős természetűség. Egyszer az utcán a hátam mögül női hangot hallottam arabul beszélni. Megfordultam, és meglepve láttam, hogy nem nők, hanem férfiak jönnek mögöttem. Ez teljesen megigézett, és elhatároztam, megismerkedem a travesztiták világával. Hat hónapon keresztül minden nap órákat üldögéltem olyan kávéházakban, ahova jártak, és figyeltem őket, mint egy etnológus. Egy nap elkezdtem beszélgetni az egyikkel, és egy számomra addig ismeretlen, összetett, lelki problémákkal terhelt világ nyílt meg előttem. Ezek az emberek a társadalom többszörös kivetettjei, mint bevándorlók, mint arabok, mint engedély nélkül itt tartózkodók, mint kettős identitással élők.

A szülőhazájuk és a választott hazájuk egyaránt kirekeszti őket. Vagyis mindig egy köztes zónában élnek: legalitás és illegalitás között, se nem nők, se nem férfiak, sem a muzulmánok nem fogadják el őket, sem mások, és ebben az ambivalens magatartásban van valami, ami számomra nagyon fontos: a szabadság.

Érdekel, hogyan élnek ezek a lányok – mert nekem ők lányok – ebben a globalizálódott, uniformizálódott világban, amelyik kiveti őket.

Hogyan képesek megőrizni az identitásukat, azt a kultúrát, amiből jöttek. Nézze csak meg jobban ezeket a képeket. Tipikus algériai esküvőt lát rajtuk, hagyományos öltözékekkel, gyertyákkal, olyant, amilyent én is láttam gyerekkoromban. Nem a fotó kedvéért megrendezett jelenetekről van szó, így élnek.

Fényes nappal végigmenni az utcán egy travesztitának, ráadásul egy olyan negyedben, ahol mindennapos az agresszió, nagy bátorságot kíván, de a bátorságával kivívja a szabadságát. Vállalja magát, és ez az igazi szabadság. Engem ez nagyon meghat. A politikai elkötelezettséget nem egy művészeti galériában, és nem a kamerák előtt kell gyakorolni, mint a politikusok, hanem az utcán, az emberek közt. Szóval, ezért foglalkozom a témával, és próbálok közvetlen módon is segítségükre lenni.

☛ *Egyik kritikusa Nan Goldinéhoz hasonlítja fotóit, különös tekintettel a travesztita-sorozatára. Elfo-gadja ezt a véleményt?*

☒ Egyáltalán nem. Nagyon szeretem Nan Golding munkáit, de ahogyan Michel Foucault mondja, a legkevésbé intelligens kritikus az, aki hasonlatokon és azonosságokon keresztül gondolkodik. Nem butaság Barnett Newmann sár-gáját Van Gogh-éhoz hasonlítani? Alapvető különbség köztünk az, hogy Nan Golding munkája önéletrajzi, az enyém pedig elsősorban politikailag elkötelezett. Golding, akit személyesen is ismerek, egocentrikus valaki, és a munkáiban is ezt dolgozza fel. Ellentétben vele én másról, másokról beszélek. A fotóimon keresztül le lehet ugyan vonni rólam következtetéseket, de ezek tévesek: lehet például azt gondolni, hogy én is travesztita vagyok, miközben feleségem, gyere-kem van.

☛ *Egy másik fontos alkotása, a Rochers Carrés, szintén fotósorozat. Ebből is kitűnik, hogy a fotó milyen jelentős szerepet játszik munkásságában.*

☒ A Rochers Carrés úgy született, hogy tíz év óta, valahányszor Algériába megyek, minden alkalommal készítek fotót arról a betonfalról, amit az alger-i kedvelt tengerpartra épített a kormány, hogy elzárják a fiatalok elől. A fiatalok pedig felmásznak a betontömbök tetejére, és sóvárogva nézik a tengert, elvágynak. A pályámat fotózással kezdtem, három éven át tanítottam is. A fotózás szenvedély. Talán ezért is értékelem olyan nagyra, hogy nem sokkal halála előtt kezdet foghattam Henri Cartier Bressonnal. Igaz, őt nemcsak mint fotóst tartom nagyra, de azért is közel érzem magamhoz, mert anarchista volt.

☛ *Őn is az?*

☒ Nem vagyok tagja az Anarchista Szövetség-nek (*Fédération Anarchiste*), de szimpatizálok velük.

☛ *A Rochers Carrés fotósorozata és azonos című-témájú installációja mellett ugyanabban az évben, 2008-ban, egy másik, nagyon meglepő munká-
val, az üres műanyagzacskókból készült 'szobrok' együttesével, a Faults-al is jelentkezett.*

☒ Egy alkalommal megakadt a szemem egy padon hagyott üres zacskón, amit minden valószínűség szerint egy hajléktalan hagyott ott, miután az ingyen osztott élelmiszert, cukrot, rizst, egyebet kivette belőle, hogy a legköze-

KADER ATTIA
Hallal, 2004. installáció, ruhák, újságcikkek,
védjegyzigazolás a Propriété Intellectuelle-től
© Kader Attia

lebbi fűszeresnél eladja. Hosszasan néztem a zacskót, ami üres volt ugyan, de szoborformát öltve 'állt'. Számomra ez az üres zacskó, ami megőrizte korábbi tartalmának alakját, nagyon sokat mondott: egyszerre mutatta a belső és külső űrt, a jelenlétet és a hiányt, és a látvány mélyen bevésődött emlékezetembe. Kínától az arab világig a tele és az üres közötti kapcsolatnak hosszú történelmi hagyománya van, és ahogy Lao-ce mondta: „Az ember alkot valamit, de az űr ad neki értelmet.” Amikor Yves Klein 1958-ban, a 4. és 5. köztársaság közötti bizonytalan politikai helyzetben megrendezte *Vide (Üres)* című kiállítását, megmutatta, hogy az űr politikai, történelmi gondolatot is képes közvetíteni; de üres tereket teremtett Henry Moore is. A földre helyezett zacskó-szobraimban, amelyek egyaránt kapcsolódnak a térhez és az időhöz, egyszerre testesül meg a forma és a politikai töltetű gondolat, ráadásul mindez efemer módon, csak rövid időtartamra, hiszen gyors elmúlásra vannak itélve. Alakjuk lassanként megváltozik, sőt egy erősebb huzat el is fújhatja őket. Amikor Yves Klein leugrott a semmibe, az is csak egy-két pillanatig tartott, és mi is csak limitált ideig létezőnk. Minden eltűnik, ezért is teszem fel magamnak a kérdést: miért szükséges kiállítást rendezni, miért szükséges alkotni – hiszen a mű idővel megsemmisül. Mi marad meg belőle? A gondolat, a kísérlet, a processzus. A műalkotás költőiségének a megtapasztaláson keresztüli kisugárzása az, ami az emberben örökké táplálja az alkotás vágyát. Mert a költészet nemcsak leírva létezik, hanem a megélésben és a gondolatban is.

☛ Ezek szerint ön számára a gondolat, a koncepció fontosabb, mint amit eredményez?

☛ Egyformán lényegesek, nincs hierarchia köztük: az egyik a nyelvezet, a kommentár, a másik a gondolat. A forma a nyelvezet, ami segít kifejezni a gondolatot. A formának nálam egyszerűnek, radikálisnak kell lennie. Csak éppen valami apróság történik vele. Mint például a *Skyline* (2007) esetében, ahol egyszerű, mindennapos jégsekrények sorakoznak egymás mellett, egymás mögött, csak éppen az oldalait bevontam tükörlapokkal, és így olyanok lettek, mint az amerikai felhőkarcolók. A belül üres, kívül csillogó jégsekrényekben egy utópia, a kapitalizmus elvesztett illúziója fogalmazódik meg. Korábban, 2006-ban, a *Fridges*-el a lyoni Musée d'Art contemporaine-ben némi beavatkozással 172 hűtősekrény-

KADER ATTIA
Rochers carrés, 2008, 9 fotó, szaténpapírra, ed : 1/3, 51×76 cm
Galerie Anne de Villepoix

KADER ATTIA
Skyline, 2007, 70 hűtősekrény, festék, tükördarabok,
ed: 1/3, változó méretben; Galerie Anne de Villepoix

nyel gyerekkorom külvárosi toronyházainak sivár atmoszféráját igyekeztem visszaidézni.

☛ Sok munkájában jelenik meg a vallás. Többnyire ironikusan, kritikusan foglalkozik a témával, de el kell ismernie, hogy a vallás legalább nyújtott némi reményt, mihez tartást az embereknek. A vallás hiányával elvesztettünk valamit, és nincs helyette semmi, ami napjainkban erkölcsi útmutatást adna. Mit gondol erről?

☛ Jó kérdést tett fel, mert magam is régóta keresem rá a választ. Nem a hittel van problémám, hanem azzal, hogy a vallás manipulálja az embereket. Az Isten-hitről szüleim mindig azt tanították, hogy egy Isten van, és ha valaki az ellenkezőjét mondja, ne higgyek neki. Feltételezve, hogy Isten létét elfogadom, azt semmiképpen sem valláson keresztül tenném, mert a vallást mély politikai indítatás táplálja; a vallás politikai hatalomra törekszik. Kevés embernek van olyan igazi, tiszta hite, mint azoknak a protestáns papoknak Rouenban, akikkel szintén dolgoztam együtt. Ők semmi mást nem tesznek, minthogy imádkoznak a hozzájuk fordulókért, és ezzel egy kis, aprócska fényt gyújtanak, picike reményt adnak a rászorulóknak. Szeretek elidőzni templomokban, mecsetekben, zsinagógákban, amint meglátok egy egyházi épületet, azonnal be akarok menni, ugyanakkor irtózom a vallástól mint politikai hatalomtól, és visszataszít, ahogy a vallás az emberekhez szól.

☛ Hogyan fogadják az egyre inkább ismertté váló művészt abban a külvárosban, ahonnan elindult, ahol úgy töltötte gyerekkorát, mint a ma is ott élő, szegénységben tengődő, jövőképtől mentes bevándorló fiatalok?

☛ Rendszeresen visszajárok, mivel az édesanyám és két testvérem továbbra is ott él. És nagyon szeretek hazamenni. Nem úgy nézek rám, mint művészre, hanem mint egy megbízható munkásra, aki ezzel keresi a kenyerét. Annál is inkább, mivel többnyire a nyakamban lóg a fényképezőgépem. Szükségem van rá, hogy visszatérjek, hogy beszélgessek anyámmal, a régi barátokkal, ismerősökkel. Nagyon közel állnak hozzám. Meggyőződésem, hogy sohasem szabad elhagyni, megtagadni a gyökereket. Aki elvágja a köteléket a saját történelmével, annál előbb-utóbb komoly pszichológiai problémák jelentkeznek, és nagyon szenved, miközben nincs is tudatában annak, miért. Ugyanígy rendszeresen visszatérek Algériába is, ahol az életem első tíz évét töltöttem. Szívesen sétálok abban a nagyon szegény, még veszélyesnek is mondható negyedben, ahol élünk. Az emlékek visszatérnek, és néha annyira meghatódok, hogy könny szökik a szemembe. Olyan ez számomra, mintha egy forráshoz mennék, amiből újra és újra meríthetek. Fontos időnként visszatérni oda, ahonnan elindultunk, akárcsak rövid időre is.